

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І
СПОРТУ УКРАЇНИ**

Кафедра теорії і методики фізичного виховання

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ
ФАКУЛЬТЕТУ ЗДОРОВ'Я, ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ТУРИЗМУ
З ДИСЦИПЛІНИ
«МЕТОДИКА ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В ШКОЛІ»**

КИЇВ, 2022

Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів факультету здоров'я, фізичного виховання та туризму з дисципліни «Методика туристсько-краєзнавчої роботи в школі» / упоряд. М.С.Бричук, С.В.Дмитрук, М.О. Дєдух.– К. : НУФВСУ, 2022. – 58 с.

Рецензенти:

Арїон Оксана Василівна - кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Головач Інна Іванівна – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент кафедри фізичного виховання і педагогіки спорту Київського університету імені Бориса Грінченка

Затверджено на засіданні кафедри теорії і методики фізичного виховання: протокол №10 від 06.05.2022 р.

Завідувач кафедри

кафедри теорії і методики

фізичного виховання _____ д. фіз. вих., проф. Т.Ю.Круцевич

Затверджено на засіданні Вченої Ради факультету здоров'я, фізичного виховання та туризму: протокол №9 від 10.05.2022 р.

Декан факультету _____ д. фіз. вих., проф. Ю. В. Литвиненко

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ЛЕКЦІЯ №1 Краєзнавство і туризм у системі навчально-виховної роботи в школі. Історія краєзнавчих досліджень в Україні.....	13
ЛЕКЦІЯ №2 Організаційні форми туристсько-краєзнавчої роботи в школі. Етапи туристсько-краєзнавчих досліджень.....	16
ЛЕКЦІЯ №3 Загальні методи туристсько-краєзнавчих досліджень. Методи набуття та первинної обробки туристсько-краєзнавчої інформації.....	20
ЛЕКЦІЯ №4 Методи фіксації туристсько-краєзнавчої інформації на маршруті. Польовий щоденник дослідника-краєзнавця. Фото- та відео фіксація.....	24
ЛЕКЦІЯ №5 Методи збереження та поширення туристсько-краєзнавчої інформації. Шкільний краєзнавчий музей.....	27
ЛЕКЦІЯ №6 Методи дослідження історичних подій та постатей. Джерела історичної туристсько-краєзнавчої інформації (усні, архіви, бібліотеки, галереї, музеї).....	31
ЛЕКЦІЯ №7 Методи дослідження археологічних об'єктів (польова археологія). Методи дослідження архітектурних пам'яток та творів монументального мистецтва.....	35
ЛЕКЦІЯ №8 Методи етнографічних, фольклорних та мистецтвознавчих досліджень.....	38
ЛЕКЦІЯ №9 Методи топонімічних досліджень.....	43
ЛЕКЦІЯ №10 Методи дослідження природи рідного краю.....	49
Залікові вимоги з дисципліни «Методика туристсько-краєзнавчої роботи в школі».....	55
Рекомендовані джерела інформації.....	57

ВСТУП

Дисципліна «Методика туристсько-краєзнавчої роботи в школі» спрямована на формування визначених освітньо-професійною програмою Середня освіта (фізична культура), предметна спеціальність: 014.11 Середня освіта (Фізична культура) загальних та фахових компетентностей, зокрема:

- планування та проектування процесу навчання учнів;
- забезпечення охорони життя і здоров'я учнів (у тому числі з особливими потребами), їхньої рухової активності у навчально-виховному процесі та позаурочній діяльності;
- здатність самостійно проводити навчальні заняття з фізичної культури з дітьми шкільного віку та учнями в загальноосвітніх установах, освітніх закладах загальної середньої та професійної освіти, проводити позакласну спортивно-масову, організаційну та навчально-методичну роботу у сфері фізкультурно-оздоровчої роботи у навчальних закладах, закладах фітнесу, рекреації та фізичної реабілітації.

Дисципліна сприяє вихованню свідомого громадянина України, повагу до історичного минулого свого народу і толерантне ставлення до культурних і національних здобутків інших народів, бережливе ставлення до навколишнього середовища. Підсумкова оцінка формується з урахуванням результатів поточного контролю - залік.

Мета навчальної дисципліни – формування визначених освітньо-професійною програмою загальних та фахових компетентностей, зокрема ознайомлення й оволодіння теоретичними знаннями і практичними навичками з організації та проведення різних видів туристсько-краєзнавчих дослідження рідного краю, опрацювання методів дослідження історії та особливостей матеріальної і духовної культури населення, формулювання умінь і навичок роботи з джерелами краєзнавчої інформації, виховання патріотів та свідомого громадянина України.

Перелік компетентностей, які формуються під час вивчення навчальної дисципліни відповідно до освітньо-професійної програми «Середня освіта (Фізична культура)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за предметною спеціальністю: 014.11 Середня освіта (Фізична культура)

Шифр	Компетентності
Фахові компетентності спеціальності	
ФК 2	Володіння основами цілепокладання, планування та проектування процесу навчання учнів.
ФК 6	Забезпечення охорони життя і здоров'я учнів (у тому числі з особливими потребами), їхньої рухової активності у навчально-виховному процесі та позаурочній діяльності.
ФК 11	Здатність самостійно проводити навчальні заняття з фізичної культури з дітьми шкільного віку та учнями в загальноосвітніх установах, освітніх закладах загальної середньої та професійної освіти, проводити позакласну спортивно-масову, організаційну та навчально-методичну роботу у сфері фізкультурно-оздоровчої роботи у навчальних закладах, закладах фітнесу, рекреації та фізичної реабілітації.
ФК 13	Здатність здійснювати реабілітаційні заходи з метою досягнення нормального рівня здоров'я, оптимального фізичного стану та кондиції осіб різного віку (зокрема учнів спеціальних медичних груп).

Обсяг навчальної дисципліни – 3 кредити ЄКТС, які розподіляються у годинах:

Форми навчання	Види навчальних занять			Самостійна робота	Разом
	лекції	практичні	семінарські		
Денна	20	22	0	48	90
Заочна	6	6	0	78	90

Статус навчальної дисципліни: обов'язкова.

Програма навчальної дисципліни

Тематика практичних занять

Номер і назва теми практичних занять
1. Краєзнавство і туризм у системі навчально-виховної роботи в школі. Історія краєзнавчих досліджень в Україні.

2.	Організаційні форми туристсько-краєзнавчої роботи в школі. Етапи туристсько-краєзнавчих досліджень.
3.	Загальні методи туристсько-краєзнавчих досліджень. Методи набуття та первинної обробки туристсько-краєзнавчої інформації. Методи бесіди та інтерв'ю.
4.	Методи фіксації туристсько-краєзнавчої інформації на маршруті. Польовий щоденник дослідника-краєзнавця. Фото- та відео фіксація.
5.	Методи збереження та поширення туристсько-краєзнавчої інформації. Шкільний краєзнавчий музей (тематичні екскурсії, путівники, довідники, альбоми, туристські карти тощо).
6.	Методи дослідження історичних подій та постатей. Джерела історичної туристсько-краєзнавчої інформації (усні, архіви, бібліотеки, галереї, музеї).
7.	Методи дослідження археологічних об'єктів (польова археологія). Методи дослідження архітектурних пам'яток та творів монументального мистецтва.
8.	Методи етнографічних, фольклорних та мистецтвознавчих досліджень.
9.	Методи топонімічних досліджень.
10.	Методи дослідження гірських порід, мінералів та рельєфу. Методи спостереження за погодою. Методи дослідження водних об'єктів.
11.	Методи дослідження ґрунтового-рослинного покриву. Методи дослідження тваринного світу. Методи фенологічних спостережень

Завдання для самостійної роботи студентів

Номер і назва теми дисципліни	Завдання
Тема 1. Краєзнавство і туризм у системі навчально-виховної роботи в школі. Історія краєзнавчих досліджень в Україні.	Визначити роль краєзнавство і туризм у системі навчально-виховної роботи в школі. Дослідити історію краєзнавчих досліджень в Україні. Завдання 1. Скласти аналітичну таблицю, де вказати методичні підходи до визначення краєзнавства, його об'єктно-предметної суті. Завдання 2. Скласти аналітичну таблицю, де вказати основні історичні етапи розвитку краєзнавства як педагогічного феномену.
Тема 2. Організаційні форми туристсько-краєзнавчої роботи в школі. Етапи туристсько-краєзнавчих досліджень	1. Охарактеризувати організаційні форми туристсько-краєзнавчої роботи в школі. Визначити етапи туристсько-краєзнавчих досліджень. 2. Навести приклади практичної туристсько-краєзнавчої діяльності: гуртка, секції, клубу, товариства.

<p>Тема 3. Загальні методи туристсько-краєзнавчих досліджень. Методи набуття та первинної обробки туристсько-краєзнавчої інформації.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Опанувати загальні методи туристсько-краєзнавчих досліджень та методи набуття та первинної обробки туристсько-краєзнавчої інформації. 2. Скласти план бесіди та опитник на тему «Краєзнавча характеристика області України (за вибором здобувача)», що містить інформацію про природу, історію, населення, культуру, господарство області. Завдання можна виконати за допомогою створеного Google опитування.
<p>Тема 4. Методи фіксації туристсько-краєзнавчої інформації на маршруті. Польовий щоденник дослідника-краєзнавця. Фото- та відеофіксація.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Охарактеризувати методи фіксації туристсько-краєзнавчої інформації на маршруті. Польовий щоденник дослідника-краєзнавця. Фото- та відеофіксація. 2. Підготувати презентацію або реферат з використанням фото та відео Вашої подорожі (яка відбулася або подорожі мрії)
<p>Тема 5. Методи збереження та поширення туристсько-краєзнавчої інформації. Шкільний краєзнавчий музей.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначити основні методи збереження та поширення туристсько-краєзнавчої інформації. 2. Знайти приклади розробки шкільного краєзнавчого музею, тематичних екскурсій, путівників, довідників, альбомів, туристських карт. 3. Ознайомитися з фондовою та інформаційною діяльністю провідних музеїв міста Києва 4. Підготувати доповідь або презентацію або провести віртуальну екскурсію музеєм світу за вибором здобувача.
<p>Тема 6. Методи дослідження історичних подій та постатей. Джерела історичної туристсько-краєзнавчої інформації.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначити методи дослідження історичних подій та постатей. Охарактеризувати джерела історичної туристсько-краєзнавчої інформації (усні, архіви, бібліотеки, галереї, музеї). 2. Проаналізувати доступні джерела історичної туристсько-краєзнавчої інформації та дати історико-краєзнавчу характеристику історичних постатей і подій на території адміністративної області України (за вибором здобувача). 3. На основі отриманої інформації розробити тематичні історико-краєзнавчі туристські маршрути.

<p>Тема 7. Методи дослідження археологічних об'єктів. Методи дослідження архітектурних пам'яток та творів монументального мистецтва.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначити та охарактеризувати основні методи дослідження археологічних об'єктів та архітектурних пам'яток, творів монументального мистецтва. 2. Підготувати доповідь або презентацію про архітектурні пам'ятки області та дати краєзнавчо-археологічну характеристику області України (за вибором здобувача).
<p>Тема 8. Методи етнографічних, фольклорних та мистецтвознавчих досліджень.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вивчити особливості методів етнографічних, фольклорних та мистецтвознавчих досліджень. 2. Описати народний промисел (на вибір здобувача)
<p>Тема 9. Методи топонімічних досліджень.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Проаналізувати методи топонімічних досліджень. 2. Проаналізувати топографічну карту (масштабу 1:200000, 1:100000) області України (за вибором здобувача) та заповнити таблицю груп топонімів.
<p>Тема 10. Методи дослідження природи рідного краю.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Оглянути методи дослідження гірських порід, мінералів та рельєфу, спостереження за погодою та дослідження водних об'єктів 2. Дати гідрологічну характеристику області України (за вибором здобувача). 3. Опрацювати методи дослідження ґрунтово-рослинного покриву, дослідження тваринного світу та фенологічних спостережень. 4. Дати характеристику ґрунтово-рослинного покриву області України (за вибором здобувача). 5. Дати краєзнавчо-зоологічну характеристику області України (за вибором здобувача). 6. Проаналізувати топографічну карту (масштабу 1:200000, 1:100000) області України (за вибором здобувача), визначити розташування основних природоохоронних об'єктів та мисливських угідь.

Очікувані результати навчання з дисципліни: забезпечити засвоєння теоретичних основ організації і проведення туристсько-краєзнавчої роботи в школі, планування роботи туристсько-краєзнавчих гуртків, секцій, клубів; створити уяву з навчально-методичної підготовки, з організації і здійснення

різних етапів краєзнавчих досліджень; сформувати у студентів практичні навички здійснення досліджень компонентів природи, історії, матеріальної та духовної культури рідного краю; удосконалити практичні навички та досвід роботи з джерелами краєзнавчої інформації, способами її обробки, збереження та поширення, використовувати отримані знання в процесі самовдосконалення та у професійній діяльності завдяки:

знанням: завдань та ролі краєзнавства і туризму у системі навчально-виховної роботи в школі та історію краєзнавчих досліджень в Україні; теоретичних основ організації і проведення туристсько-краєзнавчої роботи в школі, етапів туристсько-краєзнавчих досліджень; загальних та спеціальні методів туристсько-краєзнавчих досліджень під час активного туристського походу, методів збереження та поширення туристсько-краєзнавчої інформації в школі, особливостей організації та діяльності шкільного краєзнавчого музею, організації тематичних екскурсій тощо;

умінням: організовувати і проводити туристсько-краєзнавчу роботу в школі; використовувати загальні та спеціальні методи краєзнавчих досліджень під час різних видів туристської діяльності; користуватися спеціалізованими туристсько-краєзнавчими картографічними та іншими матеріалами, спеціальним спорядженням, обладнанням та приладами; організовувати та проводити різні види краєзнавчих досліджень в активних туристських походах.

Перелік програмних результатів навчання, яких досягають під час вивчення навчальної дисципліни відповідно до освітньо-професійної програми «Середня освіта (фізична культура)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за предметною спеціальністю: 014.11 Середня освіта (Фізична культура)

Шифр	Програмні результати навчання
ПРН 4	Демонструвати готовність до зміцнення особистого та громадського здоров'я шляхом використання рухової активності людини та інших чинників здорового способу

	життя, проведення роз'яснювальної роботи серед різних груп населення.
ПРН 5	Знати та розуміти сутність, принципи, методи, форми та організацію процесу навчання і виховання людини.
ПРН 7	Аналізувати психічні процеси, стани та властивості людини під час занять фізичною культурою.
ПРН 8	Засвоювати нову фахову інформацію, оцінювати й представляти власний досвід, аналізувати й застосовувати досвід колег.
ПРН 15	Вміти самостійно проводити навчальні заняття з фізичної культури з дітьми шкільного віку та учнями в загальноосвітніх установах, закладах загальної середньої та професійної освіти, проводити позакласну спортивно-масову, організаційну та навчально-методичну роботу у сфері фізкультурно-оздоровчої роботи у навчальних закладах, закладах фітнесу, рекреації та фізичної реабілітації.
ПРН 16	Вміти виховувати в учнів соціально-особистісні якості: цілеспрямованість, організованість, працьовитість, відповідальність, комунікативність.
ПРН 17	Бути здатним до дотримання етичних норм, формувати комунікаційну стратегію з колегами, соціальними партнерами, учнями й вихованцями та їхніми батьками.

Порядок оцінювання результатів навчання з дисципліни

Підсумкова оцінка з навчальної дисципліни формується з урахуванням результатів поточного контролю та заліку.

Протягом семестру здобувач вищої освіти може отримати максимальну кількість балів – 100, як суму балів за результатами поточного контролю на практичних заняттях та під час консультацій науково-педагогічних працівників з тем, на які не передбачено аудиторних годин робочою програмою навчальної дисципліни для студентів заочної форми навчання або в установленому порядку з тем, заняття з яких було пропущене здобувачем вищої освіти.

Поточний контроль та розподіл балів, які може отримати студент за тему:

Номер і назва теми семінарських та практичних занять	Засоби оцінювання	Кількість балів за тему
--	-------------------	-------------------------

Тема 1. Краєзнавство і туризм у системі навчально-виховної роботи в школі. Історія краєзнавчих досліджень в Україні.	Реферат або доповідь або презентації на задану тему та їх обговорення або опитування або тестування	4
	Виконане завдання 1 та 2	6
Тема 2. Організаційні форми туристсько-краєзнавчої роботи в школі. Етапи туристсько-краєзнавчих досліджень.	Реферат або доповідь або презентації на задану тему та їх обговорення або опитування або тестування	4
	Приклади туристсько-краєзнавчої діяльності.	6
Тема 3. Загальні методи туристсько-краєзнавчих досліджень. Методи набуття та первинної обробки туристсько-краєзнавчої інформації.	Виконана практична робота.	10
Тема 4. Методи фіксації туристсько-краєзнавчої інформації на маршруті. Польовий щоденник дослідника-краєзнавця. Фото- та відеофіксація.	Реферат або доповідь або презентації на задану тему та їх обговорення або опитування або тестування	5
	Презентацію або реферат з використанням фото та відео Вашої подорожі (яка відбулася або подорож мрії)	5
Тема 5. Методи збереження та поширення туристсько-краєзнавчої інформації. Шкільний краєзнавчий музей (тематичні екскурсії, путівники, довідники, альбоми, туристські карти тощо).	Виконана практична робота або реферат або доповідь або презентації на задану тему та їх обговорення.	5
	Доповідь або презентацію або віртуальна екскурсія музеєм світу	5
Тема 6. Методи дослідження історичних подій та постатей. Джерела історичної туристсько-краєзнавчої інформації (усні, архіви, бібліотеки, галереї, музеї).	Виконана практична робота або реферат або презентація на задану тему та їх захист.	6
	Опитування або тестування	4
Тема 7. Методи дослідження археологічних об'єктів. Методи дослідження архітектурних пам'яток та творів монументального мистецтва.	Виконана практична робота або реферат або презентація на задану тему та їх захист.	6
	Опитування або тестування	4

Тема 8. Методи етнографічних, фольклорних та мистецтвознавчих досліджень.	Реферат або доповідь або презентації на задану тему та їх обговорення або опитування або тестування	4
	Опис народного промислу	6
Тема 9. Методи топонімічних досліджень.	Виконана практична робота або реферат або презентація на задану тему та їх захист.	10
Тема 10. Методи дослідження природи рідного краю.	Виконані практичні роботи або реферат або презентація на задану тему та їх захист.	10
Разом балів		100

Перед початком практичного заняття науково-педагогічний працівник ознайомлює здобувачів вищої освіти із формами поточного контролю, які будуть застосовуватись, і кількістю балів, які вони можуть отримати. Під час завершення кожного заняття усім здобувачам вищої освіти оголошується кількість отриманих балів.

Здобувач вищої освіти, який протягом семестру отримав менше 34 балів до заліку не допускається і може в установленому порядку пройти повторне вивчення дисципліни.

Залік проводиться у порядку, визначеному у Положенні про організацію освітнього процесу в НУФВСУ.

ЛЕКЦІЯ №1
КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИЗМ У СИСТЕМІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ
РОБОТИ В ШКОЛІ
ІСТОРІЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Рекомендована література:

1. Маланюк Т.З. Туристичне краєзнавство: курс лекцій / Т.З. Маланюк. – Івано-Франківськ: ПНУ, 2013. – 132 с
2. Обозний В.В. Краєзнавча підготовка менеджерів туризму в умовах педагогічного університету: Монографія. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. – С.61-80.
3. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навч. посібник для вищ. навч. закладів культури і мистецтв III-IV рівнів акредитації. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Альтерпрес, 2007. – 352 с.

Краєзнавство – це всебічне наукове вивчення певної території країни (краю).

Краєзнавство у поєднанні з туризмом – це складна багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідна та пізнавальна діяльність молоді у процесі комплексного вивчення території краю. Вона є найбільш ефективним методом пізнання у процесі географічних, біологічних та історичних досліджень. Туристсько-краєзнавча діяльність відіграє важливе значення для формування стійких знань, розвитку творчих здібностей та розширення світогляду. Взаємопов'язаний й комплексний розвиток краєзнавства й туризму визначає суть та зміст туристсько-краєзнавчої діяльності. Остання в свою чергу дозволяє також реалізувати краєзнавчо-оздоровчий напрям і впливає на формування здорового способу життя та високих моральних якостей людини.

Краєзнавство і туризм у системі навчально-виховної роботи в школі

Суть туристсько-краєзнавчої роботи в школі полягає у тому, щоб відшукати, обґрунтувати і розкрити (обов'язково у взаємозв'язках і взаємозалежностях) всю сукупність особливостей, зосереджених на певній території, і дати таким чином комплексну генетичну картину життя цієї

території у природно-історичному і соціально-економічному відношеннях.

Об'єктом туристсько-краєзнавчої діяльності є сукупність (комплекс) географічних (територіальних) об'єктів і явищ суспільного життя та їх взаємозв'язків на певній території (урочище, сільський та міський населені пункти, район, область тощо).

Виходячи із навчально-виховних завдань, зазвичай, туристсько-краєзнавча діяльність характеризується трьома основними напрямками, з яких випливають основні аспекти її педагогічної мети: навчально-освітня, формування практичних умінь і навичок, патріотично-виховна.

Головні завдання туристсько-краєзнавчої діяльності:

– допомогти школі у навчанні та вихованні учнів, відродити духовність, моральність, національну самосвідомість людини, сформувати у неї риси високої громадянськості;

– прищеплювати любов до праці, виявляти і всебічно вивчати індивідуальні особливості характеру учнів та їхні нахили, допомагати їм у свідомому виборі майбутньої професії;

– виховувати міцний і дружний учнівський колектив, встановлювати і зміцнювати зв'язки між дітьми різних шкіл, міст, сіл, національностей;

– оздоровлювати дітей, зміцнювати їх фізично і морально;

– поповнювати зібраними у походах і під час екскурсій матеріалами існуючі або створювати нові шкільні краєзнавчі музеї, кабінети, краєзнавчі кутки;

– підвищувати кваліфікацію вчителів-предметників, педагогів-організаторів, удосконалювати їх навички в організації науково-дослідної та суспільно корисної роботи.

За визначенням сучасних вітчизняних педагогів, **краєзнавство у поєднанні з туризмом (туристське краєзнавство)** – це організована під керівництвом учителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно-корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю.

В основі шкільної краєзнавчо-народознавчої роботи лежать такі принципи:

1. *Ідейно-моральна спрямованість.*
2. *Науковість* передбачає уникнення в проведенні краєзнавчої роботи (незважаючи на доступні для учнів методи дослідження) спрощенства, поверховості і схематизму.
3. *Комплексність і систематичність.*
4. *Плановість і наступність у роботі.*
5. *Зв'язку туристсько-краєзнавчої роботи з навчально-виховними цілями школи.*
6. *Оптимального поєднання туристсько-краєзнавчої роботи із суспільно-корисною діяльністю.*
7. *Поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом туристсько-краєзнавчою роботою.*
8. *Популяризації туристсько-краєзнавчої роботи школи.*

Запитання та завдання для самоперевірки:

1. Які визначальні риси туристсько-краєзнавчої діяльності?
2. Які головні принципи туристсько-краєзнавчої діяльності?
3. Який вплив на учнів мають краєзнавчі рухи учнівської молоді в Україні?
4. Які особливості становлення українського краєзнавства в період з 1917 по 1941 роки?
5. Яким чином вплинули процеси українського національного відродження на активізацію краєзнавчих рухів в 20-ті рр.?
6. Як активізувалась краєзнавчо-туристична робота у повоєнний період?

ЛЕКЦІЯ №2
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ
РОБОТИ В ШКОЛІ
ЕТАПИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Рекомендована література:

1. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.*
2. *Пангелов Б. П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навчальний посібник / Б. П. Пангелов. – Київ : Академвидав, 2010. – 248 с. – (Альма-матер). – Лист МОНУ №1/П-189 від 22.01.2010 р.*
3. *Методичні рекомендації з організації туристсько-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти та закладах позашкільної освіти: збірник методичних рекомендацій/ Артеменко І.В. (укладач). - Випуск 1.- м. Кривий Ріг: КПНЗ «Центр дитячої та юнацької творчості Металургійного району» КМР, 2018. - 6с.*

Туристсько-краєзнавча діяльність характеризується надзвичайною різноманітністю її організаційних форм. Найпоширеніші з них є – гурток, секція, клуб, товариство.

Гурток – самодіяльна група підлітків, що займаються поглибленим вивченням рідного краю. Це основна і найпоширеніша форма туристсько-краєзнавчої роботи з географії, біології, історії тощо. Відомий географ М.М.Баранський, надаючи особливого значення гуртку, писав: «Гурток є та ланка, за яку треба зачепитися, щоб витягнути весь ланцюг різноманітних; форм позакласної роботи...» За умов правильної організації позакласної роботи вся справа повинна організовуватись не тільки через гурток, а й від гуртка по можливості за його ініціативою».

Секція – первинна форма шкільних туристсько-краєзнавчих учнівських об'єднань (гуртків, клубів, товариств), їх складова частина. Кількість членів кожної секції гуртка, як правило, не перевищує десяти. Це дає можливість ефективно керувати роботою кожного учня зокрема і всієї секції в цілому.

Секції організуються в гуртках, де налічується від 18 до 25 членів.

Клуб – найвища форма організації туристсько-краєзнавчої роботи. Він об'єднує різні секції і гуртки. До кожного клубу може входити 60 і більше учнів переважно середнього шкільного віку.

Товариство – самодіяльна організація із 40–60 старшокласників, які цікавляться туризмом і краєзнавством. Товариство складається із трьох – п'яти споріднених за змістом роботи секцій. Наприклад, товариство краєзнавців може мати такі секції: географічну, біологічну, історичну, літераторів-етнографів, туристів-краєзнавців.

У шкільній туристсько-краєзнавчій роботі виділяють стаціонарні і польові (маршрутно-туристські) форми.

Стаціонарні форми: робота на географічному майданчику, фенологічні спостереження, зустрічі із знатними земляками, уявні подорожі по країні, краєзнавчі олімпіади; конференції, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуск краєзнавчого журналу, радіо- і стінної газет, листування і обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів та інші заходи, що проводяться на місці, в умовах школи, населеного пункту.

Польові (маршрутно-туристські форми): прогулянки, екскурсії, одноденні і багатоденні походи, подорожі на різних видах транспорту, експедиції, туристсько-краєзнавчі зльоти та фестивалі (шкільні, районні, міські, обласні, республіканські).

Педагоги застосовують різноманітні форми туристсько-краєзнавчої роботи з учнями, пам'ятаючи, що краєзнавство не існує без туризму, а туризм – без краєзнавства. Адже тільки туризм приділяє шкільному краєзнавству дієвого, творчого, суспільного характеру.

До основних форм краєзнавчо-туристської роботи з учнями відносять: прогулянки, екскурсії, туристські подорожі та походи, туристські естафети, зльоти, експедиції тощо.

Прогулянка – найпростіша форма роботи із туристами у самодіяльних організаціях. Вони не потребують особливих витрат і спеціального

туристського спорядження.

Екскурсія – це форма, яка має мету дати певні знання, щось нове чи закріпити наявні знання. Проводяться протягом усього року. Екскурсія, як і урок, має свою мету, тему, план і свої методи роботи. Мета екскурсії визначається змістом матеріалу, що виймається, а саме; для попереднього накопичення уявлень; для ілюстрації матеріалу; для закріплення матеріалу; для вироблення умінь і навиків самостійної роботи на місцевості.

Туристські подорожі і походи є тривалішою за часом і складнішою формою туристсько-краєзнавчої роботи порівняно з прогулянками та екскурсіями. Тривалість їх коливається від 1 до 30 днів. Основна відмінність туристського походу від екскурсії полягає в тому, що в туристському поході проводяться спостереження різноманітних об'єктів, явищ і процесів, які зустрічаються на маршруті» за тривалою і широкою запланованою програмою, в той час як екскурсія передбачає вивчення точно відібраних об'єктів» явищ і процесів за спеціальною програмою.

Туристська естафета - це така форма дитячого туризму, яка передбачає вивчення певного району, області, краю чи всієї країни не однією групою, а кількома, які на певних відрізках маршруту змінюють одна одну» Завчасно траса туристської подорожі поділяється на ділянки. Пройшовши свою ділянку і виконавши поставлені перед нею завдання, туристська група передає естафету наступній і т. д. На районному чи обласному туристському зльоті всі матеріали естафети узагальнюються і підбиваються підсумки.

Туристські зльоти мають на меті обмін досвідом і підведення підсумків туристсько-краєзнавчої роботи. Вони передбачають також змагання з туристського багатоборства або спортивного орієнтування, туристські конкурси.

Експедиції - найскладніша форма туристсько-краєзнавчої роботи, що передбачає проведення певних наукових досліджень. *Туристсько-краєзнавча експедиція* – це одна із найбільш широко застосовуваних форм організації та проведення дослідницької діяльності школярів, що, в свою чергу, є могутнім засобом розвитку навиків дослідницької роботи та аналітичного мислення.

Основні етапи туристсько-краєзнавчих форм роботи – це підготовчий, польовий і підсумковий.

У підготовчий етап учні, як правило, ознайомлюються з програмою і методикою проведення того чи іншого виду краєзнавчих досліджень, вивчають територію маршруту за літературними і картографічними джерелами, складають картосхему району і план маршруту, готують усе необхідне для спостережень.

Під час планування туристсько-краєзнавчої роботи враховують можливості щодо виховних заходів. Передбачаються зустрічі з цікавими людьми, відвідування пам'ятних місць бойової і трудової слави свого народу. Планується також участь учнів у суспільно корисній праці. Складається кошторис досліджень, чітко розподіляються обов'язки між членами туристсько-краєзнавчої групи.

Польовий етап – це дослідження під час екскурсій, походів чи експедицій за складеним у підготовчий період планом. Польові дослідження – це збирання відомостей про природу і економіку краю, а також історичного, топонімічного, археологічного, етнографічного та інших матеріалів.

У підсумковий (заклучний) або камеральний, етап проводяться оформлення та облік результатів туристсько-краєзнавчої роботи, створення нових і поповнення існуючих шкільних краєзнавчих музеїв експонатами і матеріалами.

Контрольні запитання та завдання

1. Які є організаційні форми туристсько-краєзнавчої діяльності?
2. Охарактеризуйте форми туристсько-краєзнавчої діяльності в школі.
3. Охарактеризуйте форми туристсько-краєзнавчої роботи.
4. Які основні етапи туристсько-краєзнавчих форм роботи?
5. Розкрийте зміст туристсько-краєзнавчої роботи в польовому таборі.
6. Назвіть особливості організації туристсько-краєзнавчих свят, ігор, змагань у польовому таборі.

ЛЕКЦІЯ №3

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. МЕТОДИ НАБУТТЯ ТА ПЕРВИННОЇ ОБРОБКИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Рекомендована література:

1. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.*
2. *Пангелов, Б. П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навчальний посібник / Б. П. Пангелов. – Київ : Академвидав, 2010. – 248 с. – (Альма-матер). – Лист МОНУ №1/П-189 від 22.01.2010 р.*
3. *Пангелова Н.Є. Теоретико-методичні засади туристсько-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах: [навч.-метод. посіб.] / Н.Є.Пангелова, Б.П.Пангелов. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015 - 202 с.*
4. *Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посібник / Ф.Д. Заставний (ред.). – К. : Знання, 2006. – 575 с.*

Метод дослідження – спосіб, шлях одержання необхідної інформації про об'єкти, процеси і явища, що відбуваються у навколишньому світі.

Сукупність наукових методів збирання, оброблення й аналізу різноманітної природознавчої, соціально-економічної, культурологічної та іншої інформації забезпечує реалізацію цілей та завдань краєзнавчого дослідження певної території (краю). Існують різні класифікації методів краєзнавчого дослідження.

За особливостями середовища набуття або збору інформації розрізняють – методи польового (емпіричного) дослідження та методи камерального (аналітичного) дослідження.

За особливостями якісних і кількісних змін, що відбуваються з краєзнавчою інформацією в процесі наукового дослідження можна виокремити:

- 1) методи збору краєзнавчої інформації;
- 2) методи оброблення краєзнавчої інформації;

3) методи збереження і поширення краєзнавчої інформації.

Одним із найпоширеніших об'єктивних методів збору краєзнавчої інформації є метод спостереження.

Спостереження – це сукупність операцій з присвоєнням кожному із об'єктів, процесів і явищ навколишнього світу певних значень (ознак), що ґрунтується на безпосередньому сприйнятті об'єктів процесів і явищ за допомогою органів чуття, без втручання в їх буття дослідника. Спостереження дає змогу одержати цікаві відомості, як про навколишнє природне, соціально-економічне, історико-культурне середовище досліджуваного краю (території), так і про окрему людину (видатну історичну постать і звичайного пересічного мешканця “типового краянина”) манеру її поведінки, характер взаємин з іншими людьми, особливості її спілкування, впливу на інших тощо.

Найбільш поширеними в краєзнавчих дослідженнях є візуальне спостереження (відеоспостереження) та акустичне спостереження (аудіоспостереження). Менш поширеними є – тактильне, смакове та ольфакторне (ароматичне) спостереження

Бесіда це спосіб одержання інформації, що ґрунтується на вербальній комунікації дослідника і респондента, на їх безпосередній соціальній взаємодії.

Бесіда є одним із методів дослідження, яким широко послуговуються краєзнавство при дослідженні історії та духовної культури населення краю.

У залежності від числа учасників бесіди, розрізняються індивідуальні бесіди (з однією людиною) і групові бесіди (з кількома людьми).

За характером запитань виділяють стандартизовані (структуровані) бесіди і нестандартні (неструктуровані) бесіди.

Так само як і інші комунікативні методи, інтерв'ю є різновидом бесіди і може включати різні перехідні варіанти, відповідно до мети і завдань конкретного дослідження. Основною умовою його ефективності є чітке визначення мети і детальна розробка плану дослідження. Вимоги до змісту і формулювання запитань в інтерв'ю практично ті ж самі, що й при

анкетуванні.

Опитування – це отримання інформації про об'єктивні чи суб'єктивні факти із слів респондентів (або опитуваних).

Метод опитування передбачає збирання інформації, джерелом якої є словесне повідомлення, судження опитуваного, він ґрунтуються на безпосередній (бесіда, інтерв'ю) чи опосередкованій (анкетування) взаємодії дослідника і опитуваного (респондента).

Метод опитування став основою для низки похідних методів таких як:

Краєзнавче соціологічне опитування. Спрямоване на одержання інформації про зовнішній аспект діяльності респондентів, його результати переносяться на функціонування суспільних груп і суспільства загалом.

Краєзнавче соціокультурне опитування. Передбачає вивчення глибинних характеристик, внутрішніх механізмів формування уподобань, вчинків та архетипів поведінки людини в межах певної території.

Обидва ці різновиди використовуються у краєзнавчих дослідженнях духовної культури населення краю. На відміну від бесіди анкетування не передбачає особистого контакту дослідника і респондента.

Анкетування - метод, у якому збирання даних здійснюється шляхом письмового опитування людей, що дозволяє широкомасштабне обстеження різних груп населення.

Анкета (опитувальний лист, опитник) містить сукупність впорядкованих за змістом і формою запитань.

Анкетування набуває значного поширення і стало одним із найбільш вживаних методів історико-краєзнавчого та соціально-краєзнавчого дослідження.

Метод вивчення документів. Різні види документальних матеріалів, що містять важливу інформацію про певну територію, його історію, соціально-економічне і культурне життя, використовуються у краєзнавчих дослідженнях.

У країнознавстві документами вважають спеціально створені

предмети, призначені для передавання та збереження інформації, а також будь-яку інформацію, що містить дані про зміни у навколишньому середовищі певної території (краю).

Документи умовно поділяють на типи:

за статусом: 1) офіційні (урядові матеріали, постанови, статистичні звітні архіви, накази) та 2) неофіційні (анкети, скарги, мемуари, листи, фотографії);

за формою: 1) письмові тексти (друковані, машинописні, рукописні); 2) фонетичні (магнітні записи, платівки, лазерні диски); 3) іконографічні (кіно-, відео- фотодокументи, твори живопису);

за джерелом інформації: 1) первинні (створені на основі прямого спостереження чи безпосереднього опитування); 2) вторинні (оброблена й узагальнена первинна інформація);

за ступенем персоніфікації: 1) особові (автобіографія, особові картки, характеристики, заяви, анкети, скарги); 2) безособові (звіти, протоколи, архівні документи).

Метод експерименту. *Експеримент* являє собою цілеспрямоване втручання людини (дослідника, експериментатора) у природний хід процесів з метою їх коригування у відповідності з завданнями дослідження і попередньою гіпотезою.

Контрольні запитання та завдання

1. Які методи використовуються в туристсько-краєзнавчих дослідженнях?
2. Охарактеризуйте метод спостереження.
3. Охарактеризуйте метод бесіди (інтерв'ю).
4. Які основні особливості методу вивчення документів?
5. Проаналізувати доступні краєзнавчі джерела (бібліотеки, музеї, інтернет) та знайти приклади краєзнавчих експериментів.

ЛЕКЦІЯ №4
МЕТОДИ ФІКСАЦІЇ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА
МАРШРУТІ
ПОЛЬОВИЙ ЩОДЕННИК ДОСЛІДНИКА-КРАЄЗНАВЦЯ
ФОТО- ТА ВІДЕО ФІКСАЦІЯ

Рекомендована література:

1. Дмитрук, О. Ю. *Спортивно-оздоровчий туризм: навчальний посібник* / О. Ю. Дмитрук, Ю. В. Щур. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Київ: Альтерпрес, 2008. – 288 с. : іл.
2. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.*
3. *Пангелов, Б. П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навчальний посібник* / Б. П. Пангелов. – Київ : Академвидав, 2010. – 248 с. – (Альма-матер). – Лист МОНУ №1/П-189 від 22.01.2010 р.

Фахове становлення дослідника краєзнавця відбувається тільки у полі, під час краєзнавчих експедицій, походів, навчальних практик і мандрівок. Головним елементом будь-яких польових експедиційних туристсько-краєзнавчих досліджень є спостереження. Дані польових спостережень заносяться до польового щоденника. Записи, що здійснюються в польовий щоденник туриста-краєзнавця, необхідні, як для сучасних, так і для майбутніх краєзнавчих досліджень. Так наступні експедиції, використовуючи щоденник, збагатяться цінним досвідом і зможуть ефективніше здійснювати пошукову краєзнавчу роботу. Крім того, кожний краєзнавець повинен вести індивідуальний експедиційний щоденник, у якому фіксуватиме свою щоденну роботу: записи спогадів, зібрані джерела, особисті враження і спостереження, робитиме зарисовки, аналізуватиме хід пошукової роботи тощо.

Польовий щоденник – це загальний зошит (краще у клітинку) з цупкою обкладинкою та прив'язаними або припасованими до нього ручкою чи олівцем (бажано М – м'який для записів під час дощу). Для польових зніманих на кшталт

абрисів, кроків, а також для певних видів зарисовок у кінці щоденника вклеюють аркуші міліметрівки та кальки.

Залежно від фаху дослідника-краєзнавця в щоденник вклеюють також бланки опису спеціального призначення (геологічні, геоморфологічні, ґрунтознавчі, ботанічні, ландшафтні, краєзнавчі та ін.), методики проведення досліджень і розрахунків, основні формули, пам'ятки, довідкова інформація тощо. Корисно також мати в щоденнику календар.

Режим ведення щоденника під час польових експедиційних дослідженнях є дуже простим. За характером роботи його можна розподілити на денний і вечірній. Упродовж дня (якщо програмою не передбачено проведення нічних спостережень) систематично робляться записи та зарисовки. Увечері щоденник проглядають, записи систематизують і доповнюють, закінчують оформлення зарисовок, складають кроки маршруту, підсумовують виконану роботу й визначають завдання на наступний день.

Треба підкреслити, що фото- і відеозйомки в туристському поході далеко не такі прості, як це здається з першого погляду.

Турист під час походу не часто буває двічі на тому самому місці, отже, його зйомки часто унікальні (неповторні). Досліднику-краєзнавцю доводиться працювати в будь-яку погоду – при яскравому сонці й у тумані, під час дощу й у снігопад. Не завжди в нього можлива й вигідна точка зйомки. Найчастіше йому доводиться знімати на великій швидкості із автомобіля, або з плоту під час стрімкого сплаву гірською річкою тощо. Крім того, що особливо важливо в зимових і високогірних походах, зйомка не повинна затримувати рух групи. Все це змушує пред'являти до здійснення фото- і відеозйомки в туристсько-краєзнавчому поході дуже серйозні вимоги.

Умови фото- і відеозйомки в туристсько-краєзнавчій подорожі можуть бути надзвичайно різними, і від вміння пристосуватися до них багато в чому залежить якість підсумкового фоторепортажу чи відеофільму. Зупинимось стисло на основних видах зйомок які застосовуються у туристсько-краєзнавчих дослідженнях.

Макрозйомка – це великомасштабні фото- і відеозйомки дрібних об'єктів і їхніх частин на близьких відстанях. Фотоапарат встановлюють на якій-небудь вертикальній підставці об'єктивом униз, перпендикулярно до площини поля зйомки.

Репродукційна зйомка. Особливим видом макрозйомки є репродукційна зйомка або макрозйомка зображень – фотографій, картин, карт тощо. При наукових спостереженнях у походах репродукційна зйомка завжди широко використовуються, тому що досить часто туристам-краєзнавцям треба робити Pereznimannya вже готових зображень карт, схем, крок, давніх документів тощо.

Стереоскопічна зйомка дуже важлива в туристсько-краєзнавчому поході тому, що вона дозволяє наочно відтворювати загальний характер місцевості, рельєф, орієнтири, оголення, дуже добре передає гірські пейзажі.

Ландшафтна (ландшафтно-пейзажна) зйомка. У ландшафтних зйомках турист-краєзнавець повинен прагнути передати в фоторепортажі або відеофільмі все типове, характерне для тієї місцевості, у якій відбувається похід. Обов'язково необхідно відзняти те, що може слугувати орієнтирами – видатні споруди, прикметні скелі, дерева; при зйомці для масштабу завжди бажано «випадково» вводити в кадр який-небудь добре відомий невеликий предмет (записну книжку, олівець, сірникову коробку тощо) у горах необхідно знімати безпечні шляхи на перевал, стежки по льодовику тощо; знімати панорами найкраще з найвищих видових точок, що мають великий огляд та ін.

Зйомка атмосферних явищ може бути зроблена будь-якими фото- та відеокамерами, однак перевагу слід надати довго-фокусній оптиці. Фільтри потрібні в тих випадках, коли треба виокремити певні предмети зйомки в порівнянні з навколишніми.

Зйомка в лісі. Ця зйомка досить складна через труднощі визначення експозиції внаслідок різниці в чутливості ока до зелених променів. Навіть установлену по електронному фотоекспонетру експозицію іноді необхідно збільшувати в 2-3 рази в порівнянні з його показами. Тому перед виходом на маршрут варто зробити в лісі пробні зйомки й визначити виправлення, які треба

вносити в показання фотоекспонетра при подібних зйомках.

Зйомка тварин. Фото- і відеозйомки живої природи є найбільш складною за способом виконання і технічним оснащенням, але водночас вона є і найбільш захоплюючою.

Зйомка в горах. При зйомках у горах використовуються переважно автоматичні цифрові портативні фотокамери жорсткої конструкції, головним чином малоформатні, іноді зі змінною оптикою (із ширококутними й телеоб'єктивами), так само використовуються портативні відеокамери, бажано із значним наближенням.

Контрольні запитання та завдання

1. Які виглядає польовий щоденник дослідника?
2. Назвіть правила ведення польового щоденника.
3. Охарактеризуйте туристсько-краєзнавчі зйомки за видами дослідження.
4. Які основні види зйомок Ви знаєте?

ЛЕКЦІЯ №5

МЕТОДИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ІНФОРМАЦІЇ ШКІЛЬНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Рекомендована література:

1. *Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю від 02.10.2014* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#n2>
2. *Маланюк Т.З. Туристичне краєзнавство: курс лекцій / Т.З. Маланюк. – Івано-Франківськ: ПНУ, 2013. – 132 с*
3. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.*
4. <https://mkip.gov.ua/content/normativnopravovi-akti-u-sferi-muzeynoi-spravi.html>

Музей – це науково-дослідницька і науково-освітня установа, яка виконує на основі музейних предметів функції документування, освіти і виховання. Соціальні функції музею здійснюються в процесі комплектування, обліку, зберігання, вивчення, експонування і пропаганди музейних зібрань.

Різновидом громадських музеїв є шкільні музеї, які організовуються в школах, палацах дитячої творчості, на дитячих туристських станціях тощо. Особливістю шкільних музеїв є те, що вони комплектуються, створюють експозиції і використовують їх відповідно до навчально-педагогічних і виховних завдань школи. Кращі шкільні музеї функціонують як шкільні навчально-методичні центри і лабораторії, що відкривають значні можливості підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Важливу роль при цьому відіграє самостійна робота школярів під керівництвом педагогів.

Профіль шкільного музею залежить як від напряму навчально-виховної роботи в школі, так і від особливостей конкретної місцевості. Найпоширеніші в школах музеї широкого профілю, що відображають особливості природи, історію, економіку і культуру свого регіону. Кращими є більшість музеїв, робота яких розгорнута в одному з напрямів вивчення краю.

Напрями роботи шкільного краєзнавчого музею

Серед конкретних напрямів роботи шкільного музею можна виділити:

1. музейно-організаційний напрям;
2. освітньо-виховний напрям;
3. навчально-програмний напрям;
4. напрям, який пов'язаний з організацією вільного часу школярів.

Музейно-організаційний напрям забезпечує функціонування шкільного музею. Координаційним центром діяльності шкільного музею є музейна рада, до складу якої входять голова, відповідальний за зберігання фондів і його помічник, секретар, кілька членів. Створюються також секції фондової роботи: експедиційно-пошукова, експедиційно-тематична, організаційно-масова. *Музейний актив виконує таку роботу:*

- 1) комплектує основні фонди музею, виготовляє матеріали допоміжного

фонду;

2) налагоджує листування з різними організаціями, музеями, школами, окремими особами тощо;

3) вивчає зібрані матеріали;

4) створює стаціонарні експозиції і пересувні виставки;

5) організовує екскурсії та інші культурно-організаційні заходи в музеї або поза його межами;

6) здійснює підготовку екскурсіводів та лекторів;

7) сприяє використанню експозиції і музейних матеріалів у навчально-виховному процесі;

8) організовує суспільне корисну роботу учнів відповідно до профілю музею.

Освітньо-виховний напрям значною мірою зорієнтований на розв'язання загальноосвітніх завдань. З одного боку, краєзнавці в музеї мають можливість оволодіти прийомами самостійної пізнавальної діяльності, розширювати свій кругозір, поглиблювати знання, а з другого – сприймання експозиції потребує значних інтелектуальних зусиль, творчого піднесення, що сприяє формуванню особистої активності учнів, патріотизму.

Навчально-програмний напрям передбачає безпосереднє використання музейної експозиції і музейних фондів зібрань для навчання учнів. Воно здійснюється як з допомогою організованих форм, так і шляхом самостійної роботи школярів за навчальною програмою.

У шкільній практиці склалися різноманітні форми використання музейної експозиції і фондів матеріалів на уроках:

1) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій;

2) використання вчителем музейних предметів і експонатів як наочних посібників на уроці;

3) організація бесід, рольових ігор;

4) підготовка доповідей і повідомлень учнів з матеріалів екскурсії на

уроці;

5) написання творів, пов'язаних з отриманими враженнями і здобутими знаннями в музеї;

6) організація шкільних факультативів.

Напрямок роботи, який пов'язаний з організацією вільного часу школярів. У даному випадку музей повинен стати ініціатором змістовного і пізнавально-емоційного спілкування (музейні, поза музейні, пересувні форми роботи тощо).

Шкільний музей є однією із форм розвитку творчої самодіяльності і громадської активності школярів. Діяльність музею спрямовується таким чином, щоб кожне нове покоління учнів, критично оцінивши роботу своїх попередників, продовжувало її. При такій цілеспрямованій праці зберігається наступність музейно-краєзнавчої роботи. Важливо, щоб до праці в шкільному музеї школярі прилучались під впливом батьків.

Основними видами музейної діяльності шкільного краєзнавчого музею є:

1. *Комплектування музейних фондів* (виявлення, відбір і придбання предметів музейного призначення), що здійснюється за певною програмою шляхом організації експедиційної діяльності, купівлі і надходження від населення.

2. *Фондову роботу* (організація обліку, вивчення і зберігання музейних зібрань), направлену на підготовку музейних предметів з метою зберігання і визначення можливостей їх науково-дослідного і освітньо-виховного використання та збереження для наступних поколінь.

3. *Експозиційну роботу*, направлену на введення в освітньо-виховний обіг музейних предметів через організацію музейних експозицій і виставок.

4. *Науково-освітню роботу*, яка здійснюється на основі музейних експозицій, екскурсій, лекцій, консультацій тощо.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття екскурсія?
2. Які особливості шкільного краєзнавчого музею?
3. Основними видами музейної діяльності шкільного краєзнавчого музею є....

ЛЕКЦІЯ №6

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ТА ПОСТАТЕЙ. ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОЇ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ІНФОРМАЦІЇ (УСНІ, АРХІВИ, БІБЛІОТЕКИ, ГАЛЕРЕЇ, МУЗЕЇ)

Рекомендована література:

1. Бровченко І.Ю. *Історичне краєзнавство: посіб. для студ.* / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 106 с.
2. Маланюк Т.З. *Туристичне краєзнавство: курс лекцій* / Т.З. Маланюк. – Івано-Франківськ: ПНУ, 2013. – 132 с
3. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.*
4. Уривалкін О.М. *Історичне краєзнавство: навч. посіб.. – 2-ге вид., стер.* – К. : КНТ, 2008. – 296 с.

Історичні джерела в краєзнавчій роботі

Відомості про історію свого краю, населеного пункту, конкретної вулиці можна зібрати, вивчаючи літературні і картографічні джерела, архівні документи і архіви періодичної преси, проводячи бесіди з людьми похилого віку.

Історичне краєзнавство – складова частина загального краєзнавства, галузь прикладної історії, сфера активної практичної діяльності краєзнавців, яка направлена на популяризацію знань про історію рідного краю та історичних пам'яток.

В історичному краєзнавстві методика роботи з різними видами історичних джерел докладно розроблена.

Матеріальні (речові) джерела.

Найдавнішим видом матеріальних джерел вважаються *археологічні матеріали* – предмети і знаряддя людської праці, що були видобуті з надр землі. Для археологічних матеріалів характерним є наочність і загадковість далекого минулого, що викликає найбільшу зацікавленість. Використовуючи наукові відомості і уявлення про той історичний період, до якого належать археологічні матеріали, можна отримати закладену в таких матеріалах певну історико-культурну інформацію.

Найбільш поширеними типами археологічних пам'яток є давні поселення і поховання.

Давні поселення бувають неукріпленими (селища, стоянки) і укріпленими (городища). Розкопки поселень дають велику кількість знахідок, серед яких особливий інтерес становлять залишки житла. Дослідження типів житлових будівель за археологічними матеріалами дають можливість зробити певні висновки про рівень соціального розвитку суспільства на той період.

Давні поховання поділяють на дві основні групи: з надмогильними спорудами (гробниці, кургани) і звичайні ґрунтові поховання.

Краєзнавчо-археологічні дослідження – це не тільки складна і копітка робота, а й творчий захоплюючий процес. Проте слід пам'ятати, що ведення археологічних робіт здійснюється лише за спеціальним дозволом (відкритим листом). Тому краєзнавцям-археологам слід встановити контакти з відповідними науковими установами, які можуть допомогти їм, взявши посильну участь у роботі археологічної експедиції, що проводиться в даній місцевості.

Пам'ятки архітектури

Своєрідним видом речових джерел будуть також пам'ятки архітектури, що оцінюються як з естетичної точки зору, так і за важливістю закладеної в них історичної інформації.

Об'єктами дослідження можуть бути як загальновідома пам'ятка, так і невідома сільська церква. Головне – навчитися відповідним чином бачити і показувати їхню історичну і художню цінність. Слід не забувати, що сила естетичного впливу пам'ятника – в досконалості його пропорцій, закінченості силуету, адже будь-яка деталь його конструкції – це зразок уміло відібраної на протязі часу відповідності між формою і змістом.

Видавні особи

Важливими краєзнавчими об'єктами можуть бути історичні пам'ятки і місця, які пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, історичними подіями, а також зображувальні джерела (гравюри, картини, фотографії із зображенням населених пунктів, національних костюмів, побутових сцен та ін.).

Кожне покоління має право з'ясувати, як йому жити, у тому числі і в яких пам'ятках утверджувати свій час. Залишені нащадкам пам'ятки історії, культури і архітектури передусім символізують періоди конкретної історичної епохи.

Писемні джерела.

Писемні джерела дають можливість простежити історичні події і зафіксувати знання, погляди, образи людей того чи іншого історичного періоду.

Відомі стародавні писемні джерела – це рукописи (датовані до середини XVI ст.). Серед них – рукописні книжки, юридичні акти, листи, офіційна документація та ін. Матеріалами для письма спочатку були пергамент (шкіра, оброблена особливим способом), береста (кора берези), а потім папір.

Опрацювання стародавніх рукописів – справа копітка і потребує значної професійної підготовки. Ряд оригінальних рукописів XI-XVI ст. опубліковано і перекладено сучасною літературною мовою. Основна ж маса рукописів (XVIII-XIX ст.) зберігається в архівах. До них належать: офіційна переписка губернських, повітових чиновників, селянські скарги.

Усні джерела.

Мова – найдавніша форма спілкування людей. Мова – основа духовності

нації, зникає мова – зникає нація. Вмирати мова починає із втратою зв'язків з традиціями і фольклором, із пересиханням історичного коріння. Усна мовна традиція протягом багатьох століть служила основним сховищем багатовікового історичного досвіду. Тому вивчення історії слів, виявлення їх початкового тлумачення є цікавою дослідницькою працею.

Серед наук, що вивчають різні аспекти мови, слід виділити науку про власні імена – ономастику і її розділи – топоніміку і антропоніміку.

Топоніміка (від грецької «топос» – місце та «оніма» – ім'я) досліджує географічні назви – топоніми – слова і короткі словосполучення, що використовуються для позначення окремих географічних об'єктів і вираження одиничних географічних понять.

Антропоніміка – наука про власні імена людей. Імена певною мірою відображають етнічні, соціальні і культурні особливості тієї чи іншої спільності людей. Багато імен пов'язано з певною місцевістю. Вивчення їх дає змогу простежити цікаві історичні події, міграційні процеси, що відбуваються в суспільстві, дослідити родовід людини.

Збирання і вивчення пам'яток усної народної творчості (казок, бувальщин, легенд, пісень та ін.) має величезне значення для виховання у підростаючого покоління почуття національної гордості і патріотизму.

Кожний із фольклорних жанрів, передаючи в притаманних йому формах образи, уявлення, судження, характерні соціальні і побутові явища, розкриває багатогранну картину життя народу, доносить і зберігає його ідеали і духовні цінності.

Архівні матеріали для краєзнавців становлять інтерес як з точки зору одержання фактичного історичного матеріалу, так і з точки зору вивчення документальних матеріалів, серед яких можуть бути і унікальні. А це є стимулом до ведення дослідницько-пошукової краєзнавчої роботи.

Зібрані краєзнавчі матеріали (текстові виписки, схеми, фотографії, малюнки тощо) слід зберігати в тематичних папках.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте джерела туристсько-краєзнавчої інформації.
2. Які головні матеріальні (речові) джерела Ви можете назвати?
3. Яким чином організовується вивчення історії краю?
4. Які основні способи збирання історико-краєзнавчих матеріалів?
5. Яким чином можна використовувати екскурсії під час збору інформації про рідний край?
6. Яким чином можна використовувати експедиції під час збору інформації про рідний край?

ЛЕКЦІЯ №7

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

(ПОЛЬОВА АРХЕОЛОГІЯ)

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ТА ТВОРІВ

МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

Рекомендована література:

1. Бровченко І.Ю. *Історичне краєзнавство: посіб. для студ.* / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 106 с.
2. Маланюк Т.З. *Туристичне краєзнавство: курс лекцій* / Т.З. Маланюк. – Івано-Франківськ: ПНУ, 2013. – 132 с
3. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.*
4. Уривалкін О.М. *Історичне краєзнавство: навч. посіб.. – 2-ге вид., стер.* – К. : КНТ, 2008. – 296 с.

Археологія – відділ історії, що має одну загальну методологію, єдині цілі й прийоми дослідження, але відрізняється характером основних джерел.

Польова археологія – це сукупність наукових методів вивчення краєзнавчо-археологічних пам'ятників, розташованих під відкритим небом, як говорять, у «полі», хоча це «поле» може виявитися лісом, горами, пустелею й навіть дном моря.

Виявлення й вивчення археологічних джерел, розташованих у полі, а також їхнє використання для археологічних досліджень становлять предмет польової археології.

Археологічні пам'ятники і їх класифікація. Кожне стародавнє поховання, поселення, знайдена в них річ, будівля, споруда, а також стародавні статуї, залишки стародавніх будинків, гірських виробок, доріг, загонів, оборонних споруд, зрошувальних систем і інших стародавностей є цінним краєзнавчо-археологічним джерелом, пам'ятником тієї епохи, коли вони були споруджені.

Термін «пам'ятник», незважаючи на свою певну «розпливчастість» широко застосовується у краєзнавчій та історико-археологічній літературі, хоча в деяких наукових археологічних працях дослідники віддають перевагу іншому визначенню – «стародавність» (antic – англ.; древность – рос.)

Такі стародавності, як знаряддя праці й зброя, стародавні побутові речі могли дійти до нас, переходячи від одного покоління до іншого. Але подібних краєзнавчо-археологічних пам'ятників порівняно мало. Набагато більше їх перебуває в землі, куди вони потрапили в результаті утворення культурного шару.

Головними археологічними пам'ятниками, що досліджуються в полі, є залишки стародавніх поселень і стародавні поховання.

Серед стародавніх поселень археологи розрізняють три основні типи.

- 1) «стоянки» – залишки відкритих (неукріплених) поселень;
- 2) «городища» – залишки поселень, що мали укріплення (земляні, дерев-земляні, глинобитні, кам'яні або цегельні). Городища – дуже широка категорія, що включає в себе як слабко укріплені енеолітичні поселення, так і залишки величезних поселень, античних міст Причорномор'я (Ольвія),

середньовічних міст (Кам'янець-Подільський, Жовкля). Іноді до цієї категорії відносять частини живих міст (наприклад, Керч – стародавній Пантікапей).

3) «селища» – залишки неукріплених поселень, одночасні городищам. Нерідко певна група людей жила в укріпленій частині поселення, у стін якого лежала неукріплена частина, де жили інші мешканці цього селища.

Крім цих головних видів краєзнавчо-археологічних пам'ятників у полі також розташовані особливі мегалітичні споруди (менгіри, дольмени, кромлехи), статуї людей (кам'яні баби) і тварин, наскальні малюнки, святилища, стародавні будівлі, гірські виробки, системи зрошення, стародавні ріллі, водопроводи, дороги, зміцнення типу засічних ліній.

Мегалітичні споруди (від грецького *мегас*– великий, *літос*– камінь) – археологічні пам'ятники, споруджені з великих блоків дикого або грубо оббитого каменю.

Дольмени (від бретонського *доль* – стіл, *мен*– камінь) – гробниці у вигляді кам'яних ящиків;

Менгіри (від бретонського *мен*– камінь, *гір* – довгий) – вертикально поставлені кам'яні плити;

Кромлехи (від бретонського *кром*– коло, *лех*– місце) – коло з окремо вартих каменів.

Вивчення цих об'єктів (за умови їхньої достатньої стародавності) також входить у завдання польової археології.

Своєрідним видом речових джерел будуть також *пам'ятки архітектури*, що оцінюються як з естетичної точки зору, так і за важливістю закладеної в них історичної інформації. Об'єктами дослідження можуть бути як загальновідома пам'ятка, так і невідома сільська церква.

Головне – навчитися відповідним чином бачити і показувати їхню історичну і художню цінність. Слід не забувати, що сила естетичного впливу пам'ятника – в досконалості його пропорцій, закінченості силуету, адже будь-яка деталь його конструкції – це зразок уміло відібраної на протязі часу відповідності між формою і змістом. У багатьох дерев'яних і кам'яних пам'ятках

виражена майстерність ремісників, їх здатність, незважаючи на прості інструменти, досить тонко відчувати матеріал.

Головне тут – побачити, як у пам'ятках архітектури виявився талант простого народу, його споконвічний потяг до духовності і краси. Досить цікавим для краєзнавців матеріалом можуть бути забуті дворянські садиби, які неважко виявити в різних куточках нашої країни, їх вивчення не тільки розкриває історичну епоху («золоте століття дворянства», друга половина XVIII – перша половина XIX ст.), а й відображає нові ідейні віяння епохи, що відбивається і в зміні архітектурних стилів.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте поняття польової археології.
2. Які загальні прийоми краєзнавчо-археологічних пошуків Ви можете назвати?
3. Яким чином класифікуються археологічні пам'ятники?
4. Які основні способи польових архітектурно-краєзнавчих досліджень?

ЛЕКЦІЯ №8

МЕТОДИ ЕТНОГРАФІЧНИХ, ФОЛЬКЛОРНИХ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Рекомендована література:

1. Бровченко І.Ю. *Історичне краєзнавство: посіб. для студ.* / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 106 с.
2. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.*
3. *Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: Досвід, проблеми, перспективи / НАН України ; Інститут історії України. – К., 2000. – 171 с.*

Термін етнографія походить від поєднання грецьких слів «етнос» +

«графо», тобто описую плем'я, народ. Етнографію вважають суспільствознавчою наукою, до об'єктів дослідження якої відносять народи, їхні культуру і побутові особливості, походження (етногенез), розселення, процеси культурно-побутових відносин на всіх етапах історичного розвитку.

Сучасна українська етнографія, в контексті світових загальнонаукових етнологічних досліджень, акцентує увагу на проблемах етногенезу, етнічної історії, міжнаціональних відносин, етнонаціональних процесів, традиційно-побутової культури, народних знань, побуту, народного мистецтва.

Таким чином, українська **етнографія** описує і вивчає історію українського етносу, яка включає в себе історію його житла, одягу, харчування, його родинного укладу, різноманітних форм побуту у широкому смислі цього слова.

Крім цього етнографія – це історія етнічного світогляду, народних знань, вірувань і марновірства, обрядів і звичаїв. Інакше кажучи, етнографія вивчає відносини всередині сформованого соціуму українців, які опосередковані предметами матеріальної культури. Наприклад, функції одягу на перших етапах – захисні (від холоду, інших несприятливих впливів природи); у жаркому поясі інша функція, також первинна – прикрашати тіло. Але вже з давніх-давен з'являються й інші вторинні функції одягу: статево-роздільна і соціально-роздільна, остання включає в себе обрядову культову роль одягу.

Методи етнографічного вивчення територій. Українська сучасна етнографія особливу увагу приділяє не тільки традиційним, а й сучасним проблемам: етносоціального розвитку народів, сучасним етнічним процесам, питанням використання національних традицій, вивчаючи окреслені проблемні питання через застосування *порівняльно-історичного методу*.

Для етнографії, що розглядає особливості розвитку культури і побуту народів в їх історичному розвитку, особливо важливі також письмові свідчення минулого, хроніки, живописні матеріали, карти, цінним джерелом лишаються археологічні комплекси, музейні зібрання, фольклор, предмети культу, народного мистецтва, використовуючи *джерелознавчі методи та методи*

роботи з архівними матеріалами.

Поділимо методи етнографії на *загальнонаукові та спеціальні*.

До *загальнонаукових* віднесемо *історичні методи* – вивчення археологічних матеріалів, писемних, картографічних матеріалів та джерел;

соціологічні методи які полягають в анкетуванні та інтерв'юванні, тобто опитуванні, спостереженнях та вибірковому обстеженні;

етнолінгвістичні та мовознавчі (зокрема топонімічні) методи, які базуються на методах дослідження генеалогічного споріднення народів, взаємодії мовних та етнічних процесів.

До *спеціальних методів* віднесемо *методи польових досліджень*, які ґрунтуються на тривалому перебуванні дослідників в аутентичних місцях мешкання етносу, етнічної групи, що підлягає вивченню та вживанні дослідника в аутентичне середовище етносу, етнічної групи – це методи ведення щоденників, натурних спостережень та описів. На практиці при дослідженні особливостей етнічної культури на місцях застосовують наступні методи:

польова етнографія – крім традиційних описів, опитувань тощо, іноді використовують метод експерименту, тобто співучасть дослідника в певному обряді або дії; також широко застосовується картографування, схематизація окремих елементів культури за їхньою типологією, кількісним, якісним характеристикам із подальшим структурно-типологічним аналізом та побудовою структурно-ареальних карт.

Опитування, спостереження, анкетування, інтерв'ю – методи запропоновані соціоетнологами, і які ґрунтуються на безпосередньому контакті дослідника та досліджуваного, або на опосередкованому контакті через анкети (можливе дистанційне анкетування – опосередковано через пресу, поштове листування). Опитування та інтерв'ю проводяться також при прямому контакті дійових осіб польового вивчення – опитування проводиться через складений список питань та фіксація через аудіозаписи, або стенограми; інтерв'ю – це особиста бесіда із досліджуваним.

Метод старожитностей – у відповідності із основною метою методу в

культурі кожного народу зберігаються мітки (маркери, рештки) минулого по яким роблять висновки про хід подій на ранішньому етапі формування цієї етнічної культури.

Підготовча робота до польових робіт передбачає вивчення літературних джерел, наукових архівів, складання програми дослідження із розробкою відповідних методик щодо опитування, анкетування тощо. Всі зібрані матеріали мають бути ретельно обліковані і містити інформацію про час проведення польового вивчення, про місце проведення експедиції, відомості про джерела надходження інформації та опитуваних інформаторів.

Предметом мистецтвознавчого краєзнавства є вивчення особливостей художнього життя краю, творів мистецтва, життя і творчості художників.

Об'єктами мистецтвознавчого краєзнавства можуть бути твори мистецтва, а також пам'ятні місця, відображені у творчості великих митців або пов'язані з їх життям і творчістю.

Народне декоративно-прикладне мистецтво зберігає для наступних поколінь національні традиції і вироблені форми естетичного сприймання навколишньої дійсності, закладаючи тим самим емоційно-моральну основу відношення до джерел культури свого народу.

Джерелами народної творчості, що дійшли до наших днів, є художні промисли. В них зберігаються самобутні традиції краю. Слід пам'ятати, що школярам, враховуючи вікові особливості, зрозумілою є образна мова народного мистецтва, ніж мова професійного станкового мистецтва (воно також вийшло з народного).

На відміну від професійного мистецтва, в якому головними є індивідуальність сприйняття і вираження митця, в народному мистецтві, як правило, акумулюється вивіреним часом колективний досвід. Тому саме народне мистецтво є фундаментом художньої культури кожного народу.

Вивчати народні промисли доцільно за такою схемою:

- 1) населені пункти або територія, на яких поширений промисел;
- 2) як організований промисел (державне підприємство, кооператив,

об'єднання кустарів тощо);

3) особливості природних умов, економіки і господарства краю, що сприяли виникненню промислу;

4) історія розвитку промислу, його специфіка, використання сировини, особливості технології;

5) виявлення зв'язків народного мистецтва з побутом і культурними традиціями краю, способом життя і праці майстрів;

6) визначення утилітарних і естетичних якостей виробів народних майстрів, особливостей їх створення і використання;

7) особливості і проблеми розвитку сучасного народного мистецтва.

Збирання і вивчення місцевих пам'яток усної і народної творчості (фольклору) є одним з найважливіших напрямів літературного краєзнавства. Давнім і дійовим засобом морально-емоційного впливу на людину є література, за допомогою якої можна виражати думки, почуття і надії людей, передавати їх життєвий досвід.

Пам'ять і творчість єдине, по суті, джерело нашого духовного збагачення і зростання. Сучасникам належить частіше братися до джерельної цілющості української класичної літератури.

Цікавою пошуково-дослідницькою роботою є вивчення діалектів рідного краю, створення рукописних етнографічних словників свого регіону.

За наслідками пошукової роботи можуть бути створені літературно-краєзнавчі музеї, експедиції, пересувні виставки. Традиційними повинні стати свята рідної мови, на яких слід організовувати різні конкурси і виставки, де братимуть участь кращі учнівські колективи, окремі талановиті учні – знавці рідної мови.

Особливість зображувального мистецтва (живопис, скульптура, графіка) полягає в статичності зображення навколишньої дійсності. Так, живопис за рахунок своїх зображувально-виразних можливостей (різноманітна сюжетна тематика, тривимірний простір на площині, перспектива і композиція, співвідношення кольорової гами) здатний передавати образне розуміння

навколишнього світу, різнопланову палітру почуттів, взаємовідносин, характерів людей.

У скульптурних творах, навпаки, обмеженість сюжетної тематики компенсується різноманітністю пластичних мотивів руху, які покликані передавати всю багатогранність людського характеру.

Графічне мистецтво (плакати, книжкові і газетно-журнальні ілюстрації, види промислової графіки) в силу своєї оперативності і публіцистичності відіграє важливу роль у громадському житті.

Зображувальні твори мистецтва, що пов'язані з конкретною місцевістю, не тільки передають взаємозв'язок мистецтва з життям, а й допомагають зрозуміти джерела художньої творчості свого народу.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять етнографія, фольклор, старожитності.
2. Які головні методи дослідження матеріальних старожитностей та образотворчого мистецтва?
3. Які форми роботи мистецтвознавчого краєзнавства?
4. Які особливості збирання і вивчення місцевих пам'яток усної і народної творчості (фольклору)?
5. Які методи вивчення зображувального мистецтва (живопис, скульптура, графіка) краю використовують в краєзнавчих дослідженнях?

ЛЕКЦІЯ №9

МЕТОДИ ТОПОНІМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Рекомендована література:

1. Бровченко І.Ю. *Історичне краєзнавство: посіб. для студ.* / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 106 с.
2. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта.* – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.

3. Тронько П.Т. *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: Досвід, проблеми, перспективи / НАН України ; Інститут історії України. – К., 2000. – 171 с.*

Здебільшого в ряді географічних, краєзнавчих, історико-культурних досліджень території використовують надбання та знання **топоніміки**.

Термін **топоніміка** походить від грецьких слів («*топос*» + «*онома*» = «*місце*» + «*ім'я*») тобто це наука, що вивчає географічні назви – *топоніми* – їхню будову (структурну морфологію), їхнє походження (етимологію), смислове значення (семантику), розвиток (діахронію), сучасний стан (синхронію), написання та вимову (транскрибування).

Сукупність всіх географічних назв території – **топонімів** – позначають словом *топонімія*, або *географічна номенклатура*, що окреслюється їхніми характерними особливостями: неоднорідністю та різночасовими рамками походження елементів назв; особливим місцем в мові (соціалізація власного імені), особливим відношенням носіїв мови до збереження одиниць номенклатурних реєстрів.

Серед топонімів вирізняють різноманітні класи за об'єктами, які вони називають, а саме:

- *Ойконіми* – назви населених місць (пунктів) – від грецьких слів *ойкос* + *онома* = дім, житло + ім'я;
- *Астіоніми* – назви міст – від грецьких слів *асті* + *онома* = місто + ім'я;
- *Гідроніми* – назви гідро об'єктів – від грецьких слів *гідрос* + *онома* = вода + ім'я, які в свою чергу поділені на підкласи:
 - *Лімноніми* – назви озер – від грецьких слів *лімнос* + *онома* = озеро + ім'я;
 - *Гелоніми* – назви боліт – від грецьких слів *гелос* + *онома* = болото, бруд + ім'я;
 - *Потамоніми* – назви річок - від грецьких слів *потамос* + *онома* = річка + ім'я;
 - *Пелагоніми* – назви морів - від грецьких слів *пеліагос* + *онома* = море + ім'я;

- *Океаноніми* – назви океанів - від грецьких слів *оксеанос* + *онома* = океан + ім'я;
- *Дримоніми* – назви лісів - від грецьких слів *дрюос* + *онома* = дерево + ім'я;
- *Ороніми* – назви гір, орографічних об'єктів – від грецьких слів *орос* + *онома* = гора + ім'я;
- *Урбаноніми* – назви внутриміських об'єктів – від грецьких слів *урбанус* + *онома* = міський + ім'я;
- *Годоніми* – назви вулиць – від грецьких слів *годос* + *онома* = шлях, дорога, вулиця, русло + ім'я;
- *Агороніми* – назви площ – від грецьких слів *агора* + *онома* = площа + ім'я;
- *Дромоніми* – назви шляхів сполучення – від грецьких слів *дромос* + *онома* = рух, шлях + ім'я;
- *Етноніми* – назви народів, племен – від грецьких слів *етнос* + *онома* = народ, плем'я + ім'я;
- *Макротопоніми* – назви великих в просторі географічних об'єктів (здебільшого незаселених) – від грецького слова *макрос* = великий;
- *Мікротопоніми* – назви просторово невеликих географічних об'єктів (здебільшого незаселених – урочищ, місцевостей тощо) – від грецького слова *мікрос* = малий;
- *Антропотопоніми* – назви географічних об'єктів відбудованих за допомогою власного імені людини – від грецького слова *антропос* = людина.

Генезис та еволюція назв географічних об'єктів будь-якої території одночасно стимулюється, визначається і характеризується поєднанням ряду факторних складових географо-топонімічного простору:

лінгвістичною – словотвірні традиції населення, набір широковживаних та раритетних елементів географічних назв, методи та способи їхнього поєднання. Саме структура географічної назви, тобто набір формантів, спосіб їхнього поєднання та їхній семантичний зміст і виділяє просторову неоднорідність сукупностей географічних назв;

історичною – безперервністю розвитку назв в часі, часові зміни пріоритетів у виборі топонімічних елементів та способів їхнього поєднання. Також історичний розвиток та еволюція самого суспільства (його культура, економіка, геополітика) мають сильний вплив на існування та еволюцію назв;

і, зрештою, *географічною* – реаліями природного середовища, в умовах якого людина, як носій мови, описує картину цього світу, генеруючи назви. А саме введення в назву топонімічних елементів, семантичне значення яких повторює природну складову, вказує на антропогенне використання об'єкту, геополітичне або ідеологічне ставлення мовних носіїв до об'єкту номінації. Всі названі складові знаходять місце в елементах та міжелементних зв'язках, які притаманні сукупності назв утворених різними мовними культурами в межах цілісної території.

Важливим в топонімічних дослідженнях є окреме вивчення географічної термінології, так званої апелювальної лексики автохтонного населення регіонів. Географічну термінологію породжують саме географічні умови, природне середовище, історія та специфіка матеріальної і духовної культури населення, специфіка його господарювання. Завдяки цій природній реальності формується набір, фон типових топонімічних основ (структурних одиниць назв), якими виступають *топонімічні терміни*, або *апелювативи*, *номени*, *загальні імена* в кожній мові (не береться до уваги діалекти мови, тому що кількість термінів різко зростає та змінюється від діалекту до діалекту).

Таким чином, наслідуючи двом особливостям української топонімічної номінації виділяються основні семантичні категорії термінів – **відапелювативні терміни** (відапелювативні терміни – терміни в морфологічну основу яких закладено терміни фізико-географічного, соціального, економічного змісту тощо), *що мають фізико-географічне підґрунтя* та надають мотив для називання географічних об'єктів; категорія термінів, *що мають соціально-економічне підґрунтя*; категорія термінів, *що мають естетичне, етнокультурне, сакральне підґрунтя* та **іменна категорія** лексем-основ.

–(назви відапелятивного походження – в морфологічну основу яких закладено терміни фізико-географічного, соціального, економічного змісту тощо;

– *назви особовоіменного (відантропонімного в т.ч.) походження – в словотворі яких беруть участь імена, прізвища, прізвиська засновників та видатних особистостей епохи виникнення (перейменування) назви тощо.)*

Семантичні категорії географічної термінології:

I. Категорія термінів, що мають фізико-географічне підґрунтя:

1. група термінів, що позначають географічне положення – орієнтація в просторі, положення відносно до оточуючого середовища, конфігурація та форма – верхній, нижній, середній, вишній, малий, великий, кривий, далекий, довгий, глибокий;

2. група термінів позначення рельєфу (орографічні терміни) – морфологічні ознаки рельєфу, генетичні форми рельєфу – гора, лоб, горб, гряда, грива – узагальнене значення гора, підвищення в рельєфі; яма, канава, вертепа, вір – заглиблення, провалля; веретія, груд, острівок, берег - острів;

3. група термінів, які визначають ландшафтні особливості – генетичний тип ландшафту та інше – долина, болонь – лугова низовина, пасовище; полонина – високогірне пасовище; поділ – понижена місцевість, долина; левада – заливні луки;

4. група гідрографічних термінів – типи водних об'єктів, форма водного об'єкту, всілякі характеристики водного об'єкту – бистрина, безодня, вир, жабечник, копанка, криниця, чорторий, рукав, устя, вода, бистрий;

5. група біогеографічних термінів: геоботанічні, ботанічні, зоологічні – ліс, бір, гай, кущі, граб, грабинник, дуб, діброва, вільха, вільшанка, осика, осичник, хвоїна, тур, заячий, гадюка, щука, вепр, лебідь, звіринець;

6. група термінів, що позначають механічний склад порід, якість ґрунтів, геологію та літологію поверхні та інше – піски, глина, кам'януха, галечник;

II. Категорія термінів, що мають соціально-економічне підґрунтя:

1. група термінів, які позначають тип та ранг поселення – град,

городище, хутір, селище;

2. група термінів, які позначають шляхи сполучення – волок, драговина, шлях, гать, гатити, мостити, міст, зимина;

3. група термінів, які позначають господарську та економічну діяльність – тартак – лісопильня; деражня – деревообробні пункти; торжище, торг – місце торгівлі; руда, рудня – видобуток корисної сировини; гута – вироблення скла; поташ, буда, будка, будник – вироблення поташу у поташних будах; дьоготь, смола – смолярництво, виготовлення дьогтю; коваль, броня, зубити, сокира, скоба;

III. Категорія термінів, що мають естетичне, етнокультурне, сакральне підґрунтя:

1. група термінів, що відбивають естетичну оцінку об'єкту, мають емоційне забарвлення або мають метафоричне значення - красне, красиве, яркий, веселий;

2. група термінів, що вказують на релігійне відношення носіїв мови та відбивають культове значення об'єкту – монастир, чернець, Богоявлення, Покрова, мечеть, церква;

3. група термінів, які позначають етнічне походження носіїв мови – печеніг, татари, дуліби, ляхи, поліщуки, обри;

IV. Іменна категорія слів – основ географічних назв населених пунктів:

1. власні імена, прізвища, клички, прізвиська – антропоніми, патроніми;

2. інші категорії географічних назв, що перейшли в стан терміну і стали основою для ойконіму – гідроніми, лімніоніми, ороніми, мікротопоніми тощо.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять топоніміка, топоніми.
2. Як класифікуються топоніми?
3. Які характерні риси української топонімії?
4. Які особливості основних семантичних категорій термінів?
5. Розкрийте зміст методики збору, обробки та збереження топонімічної

інформації.

6. Які географічні назви вказують на можливі поклади корисних копалин в Україні?
7. Як рельєф України відображений в географічних назвах?
8. Назвіть гідроніми України.
9. Як рослинність і тваринний світ відображено в географічних назвах України?
10. Назвіть географічні назви своєї місцевості, в яких відображено природні умови і ресурси.

ЛЕКЦІЯ №10

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДИ РІДНОГО КРАЮ

Рекомендована література:

1. *Навчальна туристична топографо-краєзнавча практика (навчально-методичний посібник для студентів спеціальності туризм Київського національного університету імені Тараса Шевченка) / Полякова Н.О. – К.: Фітосоціоцентр, 2017.– 32 с.*
2. *Олішевська Ю.А. Шкільне географічне краєзнавство. Навчальний посібник. - К.: «ФОП Кравченко», 2020. -175 с.*
3. *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.*

До методів дослідження природи рідного краю можна віднести: дослідження гірських порід, мінералів та рельєфу; спостереження за погодою; дослідження ґрунтово-рослинного покриву, дослідження рослинних спільнот у туристсько-краєзнавчому маршруті; дослідження рослинного та тваринного світу.

Турист-краєзнавець навіть з мінімальною геологічною підготовкою може з успіхом займатися колекціонуванням мінералів і викопних залишків скам'янілої фауни й флори, а також виконувати найпростіші пошуки корисних

копалин.

Спостереження за зовнішніми процесами, що створюють зовнішній вигляд земної поверхні належать як фізичній географії, так і фізичній (динамічній) геології, можуть виконуватися в польових умовах туристами-краєзнавцями, знайомими з елементарними прийомами пошукової геології.

Справжню геологічну зйомку й, зокрема, вивчення гірських порід, умов їхнього залягання й зміни, а також складання геологічної карти певної місцевості можуть робити дослідники, що не тільки знають геологію в обсязі курсу вузу, а й мають достатню геологічну практику.

Дані геологічної зйомки необхідні при дуже різноманітних дослідженнях - комплексних фізико-географічних, геоморфологічних, ґрунтових, геоботанічних, зоологічних, археологічних, не говорячи вже про те, що без спеціальних геологічних зйомок неможливі вивчення й розробка родовищ корисних копалин, зведення гребель і дорожніх споруджень (мости, тунелі), організація водопостачання підземними водами, іригація й осушення.

Для того щоб туристи-краєзнавці мали можливість прогнозувати погоду по місцевих ознаках, їм необхідно ретельно стежити за її станом і її змінами, тобто вести метеорологічні спостереження.

На метеорологічних станціях основні спостереження здійснюються через кожні шість годин: в 7, 13, 19 і о 1-й годині ночі по місцевому середньому сонячному (не поясному) часу. Бажано й під час туристського походу робити спостереження над тиском і температурою повітря, вітром і хмарами в ці строки або близькі до них. Нічні спостереження можна пропустити.

Крім того, у ці ж строки, а також у проміжках між ними потрібно по можливості безупинно стежити за іншими атмосферними явищами, зокрема за опадами, і відзначати час їхнього початку й кінця. Установивши години спостережень, треба вже строго їх дотримуватися, не допускаючи ніяких відхилень і пропусків.

Запис спостережень роблять негайно ж, не відкладаючи й не

покладаючись на свою пам'ять, в особливий розділ в польовому щоденнику – «Щоденник погоди». Спостереження треба робити з відкритого місця, звідки добре видно весь небокрай, по можливості до самого обр'ю.

В умовах туристського походу доводиться зазвичай обмежуватися переважно візуальними спостереженнями, тобто спостереженнями без приладів, тим більше, що вони дають найбільш багатий матеріал для прогнозу погоди по місцевих ознаках.

У різних районах нашої країни туристи-краєзнавці можуть проводити цікаві спостереження над текучими й стоячими водами. Отримані дані можуть мати практичний і науковий інтерес, особливо у випадку, якщо спостереження велися у маловивчених місцях. Так, наприклад, туристи, спускаючись на човні або плоті по гірській річці, можуть установити можливість використання цієї річки для спортивного сплаву. При сходженні на гору туристи можуть зробити цікаві дослідження озер, що залягають на льодовику; відомостей про такі водойми є ще дуже мало. Опис водних об'єктів можуть бути використаний й самими туристами-краєзнавцями при розробці нових маршрутів.

Відправляючись у похід, турист-краєзнавець, зазвичай, не може обтяжувати себе важким спеціальним устаткуванням і довго затримуватися на одному місці. Тому вивчення внутрішніх вод у поході обмежується візуальними спостереженнями, описами водних об'єктів, здійсненням вимірів найпростішими приладами, збором зразків і проб для камеральної обробки тощо. Такого роду спостереження в основному проводяться в літній період. Вивчення водних об'єктів бажано робити комплексно, але в ряді випадків становлять інтерес і дослідження окремих елементів їхнього режиму (витрати води, температури води тощо).

Ґрунтово-рослинний покрив території України вкрай різноманітний, і трапляються місця де він ще не вивчений з тією детальністю, що необхідна для раціонального його використання й всебічної характеристики природи окремих районів.

Рослинний покрив складається з різних рослинних спільнот; типові з них

треба виявити, вивчивши їхній склад і умови існування. *Рослинна спільнота* – це сформоване сполучення рослин, що відповідає певному комплексу місцевих фізико-географічних умов. Кожна спільнота разом із цим комплексом утворює закономірне ціле, яке географи називають фаціями, а біологи екосистемами або біогеоценозами. Тому рослинність завжди треба вивчати з урахуванням її нерозривних зв'язків з іншими компонентами природно-географічного середовища (кліматом, геологічною будовою й рельєфом, ґрунтами, гідрологічним режимом, тваринним світом).

При вивченні природних умов території туристи-краєзнавці неминуче звертаються до ґрунту, що є і компонентом ландшафту і об'єктом господарської діяльності людини. Саме завдяки ґрунту, його родючості, через рослинний та тваринний світ людина отримує необхідну їжу й сировину для промисловості. В той же час, щоб ґрунт міг задовольняти зростаючі потреби людства в їжі й інших необхідних продуктах, потрібно вивчати його склад і властивості, безупинно підвищувати його родючість. Ось чому наука про ґрунт є невід'ємною частиною туристсько-краєзнавчих досліджень.

У природі нам постійно доводиться спостерігати сезонну періодичність явищ. Змінюються пори року, змінюється разом з ними й природа. Ця закономірність особливо ясно виражена в помірному поясі Землі.

Відповідно до сезонного ходу кліматичних умов відбувається й розвиток місцевої природи: з'являється й зникає сніжний покрив; покриваються й звільняються від льоду водойми; прилітають і летять птаха; зеленіють, цвітуть і плодоносять навесні й улітку рослини, жовтіє і опадає листя восени. Всі явища природи, що спостерігаються у зв'язку зі зміною кліматичного режиму протягом року, називаються періодичними, сезонними або фенологічними.

Наука, що вивчає сезонний розвиток живої природи – рослинності й тваринного миру, – називається **фенологія**.

Фенологічні спостереження нескладні й доступні аматорові природи, натуралістові, школяру. Однак ці спостереження вимагають старанності, акуратності й сумлінності. Вони складаються із запису дат (число, місяць, рік)

настання сезонних явищ у житті рослин або тварин. Наприклад, записати дату зацвітання горобини, дозрівання пшениці, листопаду в берези, появи перших мух, прильоту граків і т.д. – значить вести фенологічні спостереження.

Спостереження за рослинами називаються фітофенологічними, за тваринами – зоофенологічними. Для того щоб вони були порівнянні з такими ж спостереженнями в інших районах, їх потрібно виконувати за певними вказівками, методиці й програмі. Копії спостережень треба посилати в місцевий краєзнавчий музей.

Справжній краєзнавець не може не любити природу, не вивчати біологічних закономірностей та сезонних змін у житті звірів і птахів. Він повинен систематично занотовувати наслідки спостереження у щоденнику.

Важливе значення мають нотатки про особливість живлення тварин у різні пори року. При цьому вказується назва корму і пора доби, в яку тварини жилися, а також визначаються (приблизно) запаси таких кормів в угіддях. Не менше значення мають спостереження за розмноженням тварин, тобто: гоном (тічкою), появою і життєздатністю приплоду, а також влаштуванням гнізд, лігвищ або нір, часом залягань в сплячку і пробуджень весною тощо.

Контрольні запитання та завдання

1. Які метеорологічні спостереження проводять під час туристко-краєзнавчої подорожі?
2. Охарактеризуйте сьогоднішню погоду (температура, опади, хмарність, вітер, тиск).
3. Які методи дослідження водних об'єктів?
4. Яка головна екологічна проблема пов'язана з використанням ґрунтів?

ЗАЛІКОВІ ВИМОГИ
З ДИСЦИПЛІНИ
«МЕТОДИКА ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В ШКОЛІ»

1. Методичні підходи до визначення краєзнавства, його об'єктно-предметної суті.
2. Визначення краєзнавства як науки.
3. Головні завдання туристсько-краєзнавчої діяльності.
4. Принципи туристсько-краєзнавчої роботи.
5. Історичні відомості про краєзнавче виховання від часів Київської Русі до ХХ століття.
6. Характеристика найпоширеніших організаційних форм туристсько-краєзнавчої діяльності: гурток, секція, клуб, товариство.
7. Форми туристсько-краєзнавчої роботи: стаціонарні, польові (маршрутно-туристські).
8. Основні етапи туристсько-краєзнавчих досліджень (підготовчий, польовий і підсумковий).
9. Особливості організації туристських свят, ігор, змагань у польовому таборі.
10. Загальна характеристика методів туристсько-краєзнавчих досліджень.
11. Характеристика методів спостереження (опис, вимірювання, порівняння, відео- та аудіо спостереження, включене та невключене, відкрите та приховане спостереження).
12. Характеристика методів бесіди (інтерв'ю), вивчення документів, краєзнавчого експерименту.
13. Польовий щоденник дослідника-краєзнавця. Вимоги до ведення змістовної частини щоденника.
14. Способи інформативного й компактного записування даних спостережень. Режим ведення щоденника.

15. Фотографування й відеозйомка в туристсько-краєзнавчому поході. Знімальна апаратура і спорядження. Підготовка до фото- та відеозйомки у туристсько-краєзнавчому поході.
16. Методи поширення туристсько-краєзнавчої інформації (тематичні екскурсії путівники, довідники, альбоми, туристські карти тощо).
17. Шкільний краєзнавчий музей. Основні принципи організації та діяльності музею. Напрями роботи шкільного краєзнавчого музею.
18. Основні види музейної діяльності шкільного краєзнавчого музею. Комплектування фондів шкільного краєзнавчого музею. Фондова робота. Експозиційна робота.
19. Джерела туристсько-краєзнавчої інформації. Матеріальні (речові) джерела. Пам'ятки архітектури.
20. Історичні пам'ятки і місця, які пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, історичними подіями, а також зображувальні джерела (гравюри, картини, фотографії із зображенням населених пунктів, національних костюмів, побутових сцен та ін.).
21. Писемні джерела. Усні джерела.
22. Організація вивчення історії краю.
23. Методика збирання джерел з історії краю. Основні способи збирання історико-краєзнавчих матеріалів: планомірний систематичний збір; експедиційний збір; випадкові та епізодичні надходження матеріалів.
24. Методи дослідження археологічних об'єктів (польова археологія).
25. Методи дослідження архітектурних пам'яток та творів монументального мистецтва.
26. Характеристика методів етнографічних досліджень.
27. Характеристика методів фольклорних досліджень.
28. Характеристика методів мистецтвознавчих досліджень.
29. Методи топонімічних досліджень. Об'єкт, предмет топонімічних досліджень. Класифікація топонімів. Характерні риси української топонімії.

30. Основні семантичні категорії термінів: відапелятивні терміни, що мають фізико-географічне підґрунтя та надають мотив для називання географічних об'єктів; категорія термінів, що мають соціально-економічне підґрунтя; категорія термінів, що мають естетичне, етнокультурне, сакральне підґрунтя та іменна категорія лексем-основ.
31. Методи дослідження гірських порід, мінералів та рельєфу: місце геологічних методів дослідження в системі туристсько-краєзнавчої роботи в школі.
32. Методи спостереження за погодою: загальна характеристика метеорологічних спостережень.
33. Спостереження за атмосферним тиском та температурою повітря. Методика спостережень за вітром.
34. Методика спостережень за хмарами. Спостереження за сніжним покривом.
35. Методи дослідження водних об'єктів: методика польових досліджень річок.
36. Методика польових досліджень озер.
37. Методи дослідження ґрунтового-рослинного покриву.
38. Методика дослідження рослинних спільнот у туристсько-краєзнавчому маршруті.
39. Методи фенологічних спостережень. Організація фенологічних спостережень в туристсько-краєзнавчому поході.
40. Методи туристсько-краєзнавчих досліджень тваринного світу. Методи дослідження слідів тварин. Методи дослідження слідів птахів.

Рекомендовані джерела інформації:

1. Дмитрук, О. Ю. Спортивно-оздоровчий туризм: навчальний посібник / О. Ю. Дмитрук, Ю. В. Щур. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Київ: Альтерпрес, 2008. – 288 с. : іл.
2. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю від 02.10.2014 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#n2>
3. Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю від 02.10.2014 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1340-14#n20>
4. Кравець Н.В. Краєзнавча робота в контексті навчально-виховної діяльності сучасного закладу освіти. – 2016 рік, - 156 с. [Електронний ресурс] - Режим доступу - <https://vseosvita.ua/library/turistsko-kraeznavcarobota-v-konteksti-dialnosti-sucasnog-o-zakladu-osviti-1938.html>
5. Маланюк Т.З. Краєзнавство і туризм: навч. посібник / Т.З. Маланюк. – Івано-Франківськ, 2010. – 200 с.
6. Маланюк Т.З. Туристичне краєзнавство: курс лекцій / Т.З. Маланюк. – Івано-Франківськ: ПНУ, 2013. – 132 с
7. Методичні рекомендації з організації туристсько-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти та закладах позашкільної освіти: збірник методичних рекомендацій/ Артеменко І.В. (укладач). - Випуск 1.- м. Кривий Ріг: КПНЗ «Центр дитячої та юнацької творчості Металургійного району» КМР, 2018. - 6с.
8. Навчальна туристична топографо-краєзнавча практика (навчально-методичний посібник для студентів спеціальності туризм Київського національного університету імені Тараса Шевченка) / Полякова Н.О. – К.: Фітосоціоцентр, 2017.– 32 с.
9. Олішевська Ю.А. Шкільне географічне краєзнавство. Навчальний посібник. - К.: «ФОП Кравченко», 2020. -175 с.

10. Основи краєзнавства: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Рєєнта. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.
11. Пангелов Б. П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навчальний посібник / Б. П. Пангелов. – Київ : Академвидав, 2010. – 248 с. – (Альма-матер). – Лист МОНУ №1/П-189 від 22.01.2010 р.
12. Пангелова Н.Є. Теоретико-методичні засади туристсько-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах: [навч.-метод. посібн.] / Н.Є.Пангелова, Б.П.Пангелов. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015 - 202 с.
13. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посібник / Ф.Д. Заставний (ред.). – К. : Знання, 2006. – 575 с.
14. Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство: навч. посіб.. – 2-ге вид., стер. – К. : КНТ, 2008. – 296 с.